

עזמי בשארה (עורך) הנאורות - פרוייקט שלא נשלם?
 שש מסות על נאורות ומודרניזם
 הוצאת הקיבוץ המאוחד 1997 // 9 עמ'.

מודרניות, פוסטמודרניות ושאלת הנאורות בהקשר הישראלי

אילן גור-זאב

אירוני הוא הדבר שלכבוד יובל ה-50 למדינת ישראל מגיש לנו הפילוסוף והפוליטיקאי הפלסטיני-ישראלי ד"ר ח"כ עזמי בשארה את קובץ המאמרים שבו מתבררת השאלה "הנאורות - פרוייקט שלא נשלם?", שבאופן מסורתי שמור היה לאינטלקטואלים יהודים מקום של כבוד בברורה ובמאבק על מימוש התשובות האפשריות לה במסגרת פרוייקט השחרור האוניברסלי. בכך המשיכו או מימשו במסגרת תבונית את האחריות היהודית המסורתית כלפי "האחר" וסבלו.

עזמי בשארה, התובע כח"כ, כהומניסט, כפלסטיני וכאדם שהמדינה הזאת תהיה למדינת אזרחיה מראה באמצעות ז'אן ד'לאמבר, משה מנדלסון, עמנואל קאנט, מישל פוקו, מקס הורקהיימר וירגן הברמס, את מה שהציונות מנסה להסתיר, ולעניין זה קולעים דבריו של משה מנדלסון: "אוי לה למדינה הנאלצת להודות בפני עצמה שהיעוד המהותי של כל אדם והיעוד המהותי של האזרח בתוכה אינם עולים בקנה אחד: שהנאורות, שהיא הכרח לאנושות, איננה יכולה להתפשט בה על כל המעמדות מבלי לאיים על קיומו של המשטר. כאן ייאמר לפילוסופיה: יד לפה! כאן עלול ההכרח להכתיב חוקים, או ליתר דיוק, לחשל את הכבלים שיש לשים על האנושות, כדי להכפיפה ולהשאירה תחת עול מתמיד!" (עמ' 42).

המתח שבין המציאות הישראלית לבין האוטופיה של הנאורות הינו בחזקת מקרה פרטי של הסתירה שבין המודרניות לנאורות, ועם כל ייחודו, ההקשר הישראלי אינו אלא ביטוי של הבעיה ולא הבעיה עצמה, כשם שהנאורות אינה רק ביקורת על המודרניות וביטוי לאפשרויות שכלולה או להתגברות עליה, אלא בה-בעת גם איבר מאבריה של המודרניות וחלק מרוחה. בחירתו של בשארה במאמרים היא מוצלחת ומאפשרת לשחזר חלק חשוב בהיסטוריה של הדיון בשאלת הנאורות ובשאלות היסוד הנוקבות במסגרתה מסוגיות המציאות הלאומית, הטכנולוגית, החברתית והתרבותית ועד למעמקי הקיום של בני-האדם.

אצל קאנט ה"נאורות היא יציאת האדם מחוסר בגרותו, שהוא עצמו אשם בו. חוסר בגרות הוא אי-יכולתו של האדם להשתמש בשכלו בלי הדרכת הזולת. אשמה בחוסר-בגרות קיימת, אם סיבתו איננה חוסר שכל אלא חוסר החלטה ואומץ להשתמש בו בלי הדרכת הזולת. *sapere-aude!* -

אזור אומץ להשתמש בשכלך! היא איפא סיסמת הנאורות" (עמ' 45). כך מתחיל קאנט את

תשובתו המפורסמת לשאלה "נאורות מהי?". עם כל חשיבות הביקורת על הנאורות, על הנחות- המוצא הבעייתיות שלה, על הנאיביות, היהירות ומחיר הדמים הנורא של היומרה לממש אותה במציאות הליברלית והסוציאליסטית, עדיין עניין זה חשוב מאין כמוהו להבנה. וזאת במיוחד לאור המציאות של הקפיטליזם המפותח ולאור הביקורות הפונדמנטליסטיות והפוסטמודרניסטיות על הנאורות. עניין זה חשוב לעצם אפשרות ההבנה והמאבק שלנו את גבולות האפשרויות של שאלות הקיום, המשמעות, האחריות כלפי "האחר" וכלפי עצמנו. משמעות עליונה לתשובות לשאלות אלה יש בתשובות ששאלות כמו האם אנו עדיין במציאות מודרנית, שבה הנאורות מתמהמהת להתגשם, או שכבר עברנו לשלם פוסט-מודרני שבו כבר תש כוחם של האפשרויות המושגיות והתהליכים החברתיים והתרבותיים של הנאורות, שבחוגים רחבים רואים אותם כיום, דווקא לאור ניצחונה הכמעט-כללי של הליברליות הכלכלית, באופן חד-ממדי כביטוי מביטויי הטרור של התבונה ולא כנביעה מבעיטה של ההתכחשות השיטתית לה. בהזדמנות זו בהכרח מתבררות גם שאלות "המציאות" ומהותן של המודרניות והפוסט-מודרניות, כמו גם עצם האפשרות להעמיד שאלות שכאלה, המחיר של ההתכחשות להן ואפשרויות החריגה לרמות דיון פילוסופי ופעולה פוליטית גבוהות ומכריעות יותר.

חשובות מיוחדת יש לבחירתו של עורך קובץ המאמרים להציג את תשובתו של מישל פוקו לשאלת קאנט "הנאורות מהי?", תשובה המטעימה, בדרכה, את חשיבות ניסוחן-מחדש של השאלה והתשובה. פוקו מטעים את מרכזיות אידיאל הכינון העצמי של הסובייקט בעיני הוגי הנאורות (עמ' 88) ואת מקומה של האוטופיה של האוטונומיה של אותו הסובייקט שאותו מבקר פוקו, אך אינו שולל (עמ' 89) כפי שכרגיל מרבים להציגו. פוקו מתייחס לנאורות כמערך אירועים במסגרת תהליכים הסטורים שהתרחשו באירופה, אבל, במובלע, הוא רואה אותה כאוטופיה שהוא פועל במסגרתה ולא רק כנגדה, גם אם הוא מתהדר לעשות זאת בדרך ניטשאנית. אצל פוקו ממשיכה סיסמת קאנט להדהד, גם אם בעל-כורחו, שעה שהוא מציג תכלית להתגברות האנושית על דרך הרפלקסיה, על-ידי ההתעלות מהמובן-מאליו שהנאורות יצרה לא רק סביבנו אלא גם בתוכנו (עמ' 90). הוא קורא לכינונה של אוטולוגיה היסטורית של האני, גם אם הביקורת "לא תתגלה עוד כחקר מבנים פורמליים בעלי ערך אוניברסלי, אלא כחקירה היסטורית דרך האירועים שהביאו אותנו לכונן את עצמנו ולהכיר את עצמנו כסובייקטים של מה שאנו עושים, חושבים ואומרים (עמ' 92). רעיון היסוד של הכינון העצמי שהיה כל-כך חשוב להוגי הנאורות לא ננטש על-ידי פוקו וכמה מהטובים שבמבקרי המודרניות, שאחדים מהם, כמו הברמס, עדיין מגינים על התבונה ועל תפיסת המוסר שביסוד פרוייקט השחרור האוניברסלי של הנאורות. גם אצל פוקו

נוכחת עדיין האוטופיה של הנאורות בדמות הדחף "להפעיל מחדש, בצורה מרחיקה לכת ככל שניתן, את העבודה הלא מוגדרת של החירות" (עמ' 92). אצל פוקו, דרך השפעותיהם של ניטשה והיידגר מוביל הפרוייקט לדרך חדשה שרבים מכנים כיום פוסטמודרניזם, שיש בה יובלים ושבילים שונים מאוד המובילים ליעדים שונים ואף מנוגדים, חלקם בסופו של דבר משתלבים במגמות היסוד של פרוייקט הנאורות שהשינוי והטרנספורמציה שלו הם ממהותו.

בפרק "מושג הנאורות" מציג מקס הורקהיימר קווים לביקורת של הוגי אסכולת פרנקפורט על הנאורות, שאותה מאתר הורקהיימר כבר בשחר התרבות המערבית, בניתוח מזהיר של המיתוס של אודיסאוס כביטוי לראשית היחס התכליתי-דכאני לטבע החיצוני והפנימי. על-פי תפיסה זו הכילה הנאורות כבר מלכתחילה את גרעין ההכרה ב"אחר", בלא-אני, דרך שלילתו, בליעתו או רתימתו לאינטרס לא-לו - או את הריסתו והשכחתו. מלכתחילה, על-פי תפיסתו של הורקהיימר, הכילה הנאורות גם את המסורת של התבונה האובייקטיבית, במקביל לגרעין הרציונליות האינסטרומנטלית. במסגרת המודרניות ותחת שלטון הקפיטליזם והקדמה הטכנולוגית נתאפשרו תנאים שבהם ידה של הרציונליות האינסטרומנטלית על העליונה. הנאורות, שמלכתחילה מחויבת הייתה להתגברות על המיתוס ועל הפחדים והאין-אונות שהוא מוליד מתפתחת באופן כזה המוליד את שיבתו המפוארת של המיתוס. "באמצעות החברה הטוטלית, החובקת את כל היחסים והתחושות, חוזר האדם ונהפך לאותו דבר, אשר חוק ההתפתחות של החברה, עקרון העצמיות, יצא-נגדו: ליצור בן מינו גרידא, הדומה בכל לאחיו, בשל הקולקטיביות במנוהלת בכפה" (עמ' 71).

הורקהיימר עומד כאן על הדיאלקטיקה הכרוכה בקדמה ממין מסוים, שבה, עם כל צעד המוציא גברים ונשים מכפיפותם לטבע גדלה השליטה של המערכת בבני האדם בה-בעת שגדלים אפשרויות הייצור שלהם, הסובייקטיביות, אפשרויות הביקורת, התקוות וההתנגדות. דווקא כפי שרואה את עצמו מחויב לרעיונות ובעיקר לאידיאלים של הנאורות, משחזר כאן הורקהיימר את הרסנותה המחויבת של הנאורות, הבאה לידי ביטוי באופן שבו היא מאפשרת את נרמולם של בני-האדם כסתגלנים, כסוכני המערכת, גם ברגעי ההתנגדות וההתעלות שלהם. ההיבט המשחרר הטמון בנאורות ובתפיסת השחרור של הורקהיימר ואדורנו, מחברי הדיאלקטיקה של הנאורות שמתוכו לקח בשארה את הפרק "מושג הנאורות", לא בא לידי ביטוי בקטע המתורגם, אלא באופן חלקי ביותר, ובמובן סוטה. זהו אחד המחירים שיש לשלם כאשר מפקיעים פרק מסוים מתוך ספר, וגם מתוכו מוציאים חלק מסוים בלבד, כדי לשלבו באסופת מאמרים בעלת מסר מסוג זה שבשארה שולח לנו בעבודתו הנוכחית.

במבוא לקובץ התרגומים מציע עזמי בשארה את הטענה החשובה לפיה הביקורת על הנאורות ימיה כימי הנאורות, תוך שהיא הופכת להיות במקרים רבים חלק מפרוייקט הנאורות עצמו (עמ' 16). אף כי לא כל ביקורת על הנאורות מהווה איבר ואיבריה של הנאורות, אין הפרוייקט עשוי להתגשם, אלא כחלק מפעילות משנה-מציאות שבמהלכה מבוקרת, משוכללת ומשתנה הנאורות, תפיסתה העצמית ועמדתה כלפי שליחותה המוסרית, כלפי בני-האדם, כלפי הידע וכלפי העולם.

בשארה מאמץ ז'רגון אופנתי של ביקורת הנאורות, תוך שהוא מצביע על נקודות שכשלעצמן אינן בלתי-נכונות או חשובות, כמו, למשל, שמלכתחילה היו הוגי הפרוייקט גברים אירופאיים בורגנים לבנים, שעבודתם האינטלקטואלית התאפשרה על בסיס של דיכוי, ניצול, מרגיזות והפלייה של נשים, מיעוטים, ילדים, מיעוטים תרבותיים ואחרים. ואף על פי כן, ביסודו של דבר ממקם בשארה תא עצמו בעמדת הזדהות עם לב הפרוייקט כביטוי למחויבות לשחרור אוניברסלי על דרך קדמת הידע ושכלול החינוך, האפשרויות, הידע ומימוש הפוטנציאלים האנושיים במציאות הקונקרטי, אף שחלק מן הביקורת הפוסטמודרניסטית על הפרוייקט נראה לו מוצדק, ובדין.

בשארה מפריד בין הביקורת הפוסטמודרניסטית "הרדיקלית" לבין הביקורת הפוסטמודרניסטית המתונה, שאותה הוא מאמץ ומציג את גבולותיה: "הפוסט-מודרניזם בצורתו הרדיקלית הביא לפיתוחן של מספר אופציות רלטיביסטיות ולבריחה מערכים אוניברסליים ומרצינוליות אוניברסלית. אמנם, בביטויים רבים שלו נותרו גם בעמדות פוסטמודרניות רבות מחויבות להנחות היסוד של הנאורות הקלאסית, אבל במסגרת הביקורת הפורייה שהפוסטמודרניזם הציג הייתה גם סכנה לשלילה הגורפת של הנאורות בכללה" (עמ' 18). בשארה אינו מפתח את הסוגיה המרכזית הזאת, אולי כיוון שהבחירה בנאורות, על כל פנים בממדיה הבלתי-דכאניים, נראית לו מובנת מאליה ואינה דורשת הנמרה והגנה. ואולי הטעמים לכך אחרים, כמו מיקום תפיסת השחרור האוניברסליסטית שלו במסגרת מחויבותו הפוליטית לשחרור הלאומי הפלסטיני, שבו אין הוא יוצא חוצץ נגד האלטרנטיבה הפונדמנטליסטית, מזה, ונגד האתנוצנטריות הלאומנית הפלסטינית "החילונית" בגרסתיה השונות, מזה. וממילא מימושה של מחויבות הנאורות בהקשר הישראלי-פלסטיני הוא בעייתי מאוד מצידו. עניין זה חשוב לא רק לגבי המוטיבציות והמשמעות של פרסום הספר על-ידי העורך עזמי בשארה, אלא לגבי עצם אפשרות המימוש של עמדה נאורה בהקשרו של הקיום/המאבק הישראלי-פלסטיני, עניין שיש לו השלכות כלליות לגבי משמעות הנאורות ואפשרויות מימושה כיום. כפי שאפשר לראות מעמדתו בסוגיית השואה היהודית, תפיסת הנאורות של בשארה מביאה אותו לצאת נגד מכחישי השואה בעולם הערבי, ואף נגד אלה שאינם מכחישים אותה אך מנסים לצמצם את ממדיה, להמעיט בחשיבותה ולהעלים מחשיבותה

לגבי האקזיסטנציה הישראלית-פלסטינית. בספר שלפנינו אפשר למצוא רמז להנמקתו של עזמי למחויבותו לפרוייקט הנאורות. הוא זורק רמז, אך לא יותר מזה, בהשוואה הסמויה שהוא עורך בין שתי אלטרנטיבות לנאורות: הנציונל-סוציאליסטית, מחד גיסא, והאלטרנטיבה הפונדמנטליסטית על גרסתיה היהודית והמוסלמית, מאידך גיסא (עמ' 18, 24).

הספר שלפנינו רווי היעלמויות והעלמות, בנוסף לדיון הישיר בסוגיית הנאורות והמחויבות למאבק לאומי מול סכנת האתנוצנטריות, הלאומנות והאנטי-הומניזם. כמו ששמו של העורך נעלם מכריכת הספר שבו נבחרו מאמרים המציגים את הנאורות בקו ישר המוביל מביטוייה הנאיביים והאופטימיים ביותר ועד להגנה עליה (הברמס) לנוכח הביקורת הפוסטמודרניסטית עליה, כך גם נעדרת מהמבוא סוגיית משמעות הנאורות בחברה רב-תרבותית, במסגרות שיח ופעולה פמיניסטיות, פוסט-קולוניאליסטיות ואחרות. חסרונו של ממד זה מורגש מאוד בספר שלפנינו, ואפשר היה להביאו בצורת מאמרי ביקורת כנגד המסורת של הנאורות מתוך הפרספקטיבות הללו, או במאמרי הגנה על פרוייקט הנאורות ופיתוחו המתייחסים לאתגרים הללו, כשבין הנציגים שאפשר להעלות על הדעת אפשר למנות הוגים והוגות כמו ריצ'רד ברנשטיין ושילה בנחביב. יש קושי בתיחום הבסיסי שהנחה את בשארה בעריכת הספר: התיחום בין נאורות, מחד, לבין פוסטמודרניזם "רדיקלי", מאידך. תיחום זה אינו ממצה אף דיון מקוצר בשאלת המודרניות כיום, קל וחומר שאינו ממצה את הפרובלמטיקה של הנאורות והמודרניות, בכלל ובמדינת ישראל, בפרט. ראוי היה שבשארה יידרש לשאלת הנאורות בהקשרה לסוגיית מדינת כל אזרחיה, שהרי אין זו שאלה תיאורטית גרידה. הניגוד היסודי שבין הנאורות ותפיסת הצדק הציבורי שבמודרניות לבין הקיום הישראלי עומד בבסיס חרושת הרוע הישראלית, הנורמליות שהיא מייצרת והעימות שבינה לבין אלימות-הנגד של הלאומנות הפלסטינית. זהו יסוד מרכזי בכינון יומיומיותה של הפרוורסיה שאפשר לכנות "המצב הישראלי-פלסטיני". בשארה אינו נדרש לעניין זה, כמו שהוא נמנע מביקורת ישירה של הפונדמנטליזם המוסלמי והאנטי-הומניזם השופע בזרמי המחשבה והפעולה הפוליטית שבעולם הערבי ובחברה הפלסטינית. לדעתי, ספר העוסק בשאלת הנאורות וממוקם במסגרת המצב-הישראלי אינו יכול להתחמק מדיון בשאלת פרוייקט הנאורות על רקע הקנטוניזציה הפוליטית, התרבותית והחברתית של ישראל, מזה, ומהתייחסות לאפשרויות הקיום של האוטונומיה של אידיאל האוטונומיה ההכרתית והמוסרית של הסובייקט, מזה. בגרסת אחדות של האידיאולוגיה הרב-תרבותית מקובל כיום לדחות מכל וכל את הנחות המוצא, הפרספקטיבות והתכליות של הנאורות. ההכרה בשיוויון הערך של התרבויות, הזהויות והמטרות הקולקטיביות, או למצער אי-היכולת להצדיק העדפה של תרבות או אידיאולוגיה אחת על פני

האחרות הפכו לעניין פופולרי, מאוד, שאינו מאיים, כמובן על הגלובליזציה של הקפיטליזם והמשך ההתפשטות החודרת-כל של הרציונליות האינסטרומנטלית והטכנולוגיות החדשות. התפתחות זו משמשת חומר דלק לתגובות הנגד הניאו-שמרנית, מזה ולזו הפונדמנטליסטית, מזה. הברית הסמויה בין זרמים מסוימים בפוסטמודרניזם לבין הפונדמנטליזם הדתי והקפיטליסטי אינם בעיה תיאורטית גרידא: זוהי גם מציאות קונקרטיה שבמסגרתה אפשר להבין את הצלחת המדהימה של הביזום בזיקתו לפונדמנטליזם היהודי בקואליציה המקרבת אותנו למציאות של ספרטה של הי-טק בקפוטות. סמלית היא הימנעותו של בשארה מהתייחסות לסוגיות אלה בטקסט משלו או בתרגום מאמרים נוספים לקובץ החשוב הזה. מהלך כזה עשוי היה לשקף אפשרויות ממשיות למאבק תרבותי, חברתי ופוליטי משותף ליהודים ולערבים, לעובדים זרים ולמיעוטים אחרים למען מציאות אנושית יותר בישראל, כנגד ההגמוניה השוררת. בינתיים נסתפק בעצם הוצאתו-לאור של קובץ מאמרים זה, שהוא בגדר אירוע בחיים התרבותיים בישראל. זהו אירוע שעל אף הכל מסמן אפשרויות תאורטיות, חברתיות ופוליטיות שאף אם הן חסומות כיום - גובלות בתקווה ובמחויבות לחריגה מהסדר הקיים והמובן-מאליו האנטי-הומניסטי השורר. הוא מבטא את התקווה שעל אף הכל, עצם המאבק - אם לא הניצחון - על אפשרויותיה של מציאות נאורה יותר עדיין אפשרי כאן.

ד"ר אילן גור-זאב מרצה לפילוסופיה באוניברסיטת חיפה.